

УДК 159.923.32

О. В. Богач

Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка

**ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЙ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ
ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В СВІТЛІ ОСНОВНИХ
ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ**

У статті здійснено аналіз детермінаційних чинників розвитку моральної поведінки особистості під кутом зарубіжних і вітчизняних психологічних досліджень

Ключові слова: мораль, поведінка, суб'єкт, розвиток, психоаналіз, когнітивна психологія, поведінкова психологія

Е. В. Богач

**ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕПЦИЙ РАЗВИТИЯ НРАВСТВЕННОГО
ПОВЕДЕНИЯ ЛИЧНОСТИ В СВЕТЕ ОСНОВНЫХ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ**

В статье проанализированы причинно-следственные факторы развития нравственного поведения личности в свете зарубежных и отечественных психологических исследований

Ключевые слова: мораль, поведение, субъект, развитие, психоанализ, когнитивная психология, поведенческая психология

E.V.Bogach

**THE INVESTIGATION OF CONCEPTS OF THE MORAL BEHAVIOR
DEVELOPMENT OF THE INDIVIDUAL IN THE LIGHT OF THE BASIC
PSYCHOLOGICAL APPROACHES**

The article presents the analysis of the causal-investigatory factors in the development of the moral behavior of the person according to the foreign and native psychological researches

Keywords: morality, behavior, the subject, development psychoanalysis, cognitive psychology, behavioral psychology

Вивчення чинників розвитку моральної поведінки особистості не втрачає своєї актуальності. Існує велика кількість теоретичних та експериментальних досліджень, які обумовлені різними орієнтирами та поглядами представників сучасних психологічних й етичних шкіл, а також складністю і суперечливістю визначення самого поняття «моральна поведінка».

У нашій роботі ми зупинимося лише на найбільш впливових концепціях дослідження зазначеного феномена у вітчизняній і зарубіжній психології, що допоможе зрозуміти сучасний стан проблеми й тенденції її розвитку.

Аналіз концептуальних поглядів щодо чинників розвитку моральної поведінки особистості правомірно почати із представників зарубіжної психології, оскільки в останній виділена спеціальна галузь – психологія моралі, предметом якої є вивчення сукупності проблем морального розвитку людини, її моральної свідомості та поведінки. Ця галузь містить широкий спектр шкіл і напрямків: фрейдизм і неофрейдизм, когнітивно-генетичну теорію морального розвитку, теорію соціально-морального наuczіння тощо.

Звернемося до розгляду вищезгаданих теорій, однією з яких є психоаналітична теорія З. Фрейда. Розвиток особистості тут представлений як поступове формування таких інстанцій, як «Ід» (інстинктивне ядро особистості), «Его» (раціональна частина особистості) та «Супер-Его» (моральна частина особистості). Остання складається з двох підструктур: Совісті та Его-ідеалу, саме їм належить особлива роль у моральному розвитку людини. Відповідно поглядам З. Фрейда, щоб людина ефективно функціонувала в суспільстві, вона повинна мати збалансовану систему цінностей, моральних норм, розумно поєднаних з тими, що є прийнятними для її оточення. Все це досягається за допомогою розвитку останнього компонента особистості – «Супер-Его», який поступово ускладнюється протягом

онтогенезу і остаточно втілює інтеріарізовану версію суспільних моральних норм і стандартів поведінки [12].

Виходячи з того, що як морально-етична сила особистості, а саме, «Супер-Его» з'являється тоді, коли дитина починає розрізняти «правильне» та «неправильне», «добре» та «погане», «моральне» та «аморальне», отже відбувається це у віці від 3-х до 5-ти років. Активізується цей процес внаслідок взаємодії дитини з батьками, вихователями, іншими значущими дорослими. По мірі розширення соціального світу дитини, сфера «Супер-Его» збільшується гранично тієї поведінки, яку вважають прийнятною нові соціальні групи.

Розділивши «Супер-Его» на дві підсистеми: Совість та Его-ідеал, З. Фрейд стверджував, що перша розвивається, коли дитину карають батьки за «неслухняну поведінку», і містить надалі здатність індивіда до критичної самооцінки, а також почуття провини, коли людина порушує моральні заборони. Появу совісті З. Фрейд пов'язує з подоланням Едипова комплексу [12].

Его-ідеал закладається у дитини під впливом схвалення її поведінки та дій батьками і сприяє встановленню індивідом для себе високих стандартів. «Супер-Его», за визначенням З. Фрейда, вважається повністю сформованим, коли батьківський контроль замінюється самоконтролем особистості, але цим воно себе не вичерпує, оскільки його головною метою є гальмування суспільно засуджуваних імпульсів, що надходять від «Ід» та у тому, щоб спрямовувати людину на досконалість її думок і вчинків. Однак, процес цей складний і суперечливий. Оскільки вимоги до «Его» з боку «Ід», «Супер-Его» і зовнішньої реальності (до якої всі змушений пристосовуватися) несумісні, людина неминуче перебуває в ситуації конфлікту між фантазією і реальністю, між розумом і почуттями, між внутрішніми імпульсами і зовнішніми нормами, правилами поведінки. Антисоціальні імпульси індивіда є тим джерелом почуття провини, яке стає регулятором поведінки, механізмом його самоконтролю, самопримусу й «самоподавлення», одночасно позбавляє відчуття щастя, гармонії, сприяє розвитку неврозів.

Не дивлячись на зайву біологізацію З. Фрейдом людини, яка постійно перебуває в стані безперервної таємної війни із суспільством, яке змушує придушувати її сексуальні інстинкти, відзначаємо що, З. Фрейд здійснив цілісний підхід до вивчення свідомості людини; виділені науковцем внутрішні конфлікти особистості можна розглядати (з певними застереженнями) як психологічні механізми її розвитку; трактування поняття «совість» дозволяє розглядати останнє як внутрішню інстанцію, що регулює моральну поведінку та аналізує її кінцевий результат – вчинки людини.

Розвиток поглядів З. Фрейда на проблему морального розвитку особистості знайшов своє продовження у неофрейдизмі, представниками якого (К. Хорні, Г. Салліван, Е. Фромм) більшою мірою акцентувалася увага на значенні соціокультурних чинників поведінки, порівняно з біологічними детермінантами. Значним досягненням стали дослідження психічного розвитку особистості в реальному історичному контексті.

Серед теоретичних розробок неофрейдистів особливої уваги заслуговує «гуманна етика самореалізації» Е. Фромма. Вчений дотримується наукових поглядів, що джерелом моральних норм є сама особистість, її людська природа. «Я намагаюся показати, що структура характеру зрілої й продуктивної особистості сама є джерелом «чесноти», і що «зло» є байдужість до себе самої і саморуйнування. Не самозречення і не егоїзм, а любов до себе, не заперечення індивідуальності, а ствердження справді людської самості – ось вищі цінності гуманістичної етики» [13, с. 25]. Таким чином, моральний розвиток людини Е. Фромм розуміє як розвиток її індивідуальності. Доброчесною або моральною вважається та людина, яка прагне до розкриття своєї самості, до самопізнання з метою успішної реалізації власних здібностей в ім'я добра. Розуміння чесноти (моральності), що пов'язана із самозреченням і слухняністю, придушенням індивідуальності й неповним її розкриттям особистістю Е.Фроммом повністю відкидається.

Привертає увагу і проблема свободи морального вибору, яку Е. Фромм пов'язує з особистісною відповідальністю індивіда за власні вчинки.

Поділяючи погляди щодо розуміння морального розвитку як розвитку індивідуальності, прояву людиною своїх кращих моральних якостей, які сприяють гармонічній побудові її відносин з іншими людьми, в той же час необхідно зауважити, що в даній концептуальній моделі надмірно звеличується автономність особистості й виключається роль суспільства в процесі її формування і регулювання людських відносин, що в цілому характерно для класичних фрейдизму та неофрейдизму.

Соціально-психологічний аспект у підході до проблеми морального розвитку особистості знайшов своє відбиття й у прихильників теорії соціального научіння (Н. Міллер, Дж. Доллард, А. Бандура та ін.), де центральним поняттям постає «соціалізація», тобто засвоєння особистістю культурних і моральних цінностей макро і мікро соціумів, наслідком чого є можливість керувати власною поведінкою. Виходячи з основних положень цієї теорії, всі типи культури й моралі мають «свою модель» добропорядної особистості, тому не випадковим є пошук найбільш ефективних чинників моральної соціалізації особистості, з'ясування механізмів передачі моральних цінностей через нові покоління, встановлення причин аморальної поведінки людей, пошук зв'язків між концепцією морального розвитку особистості й методами її соціалізації. Моральними вважаються ті вчинки й мотиви поведінки, які підтримуються тим суспільством, де особистість мешкає.

Отже, соціалізація постає найважливішим фактором морального розвитку особистості, тому активність особистості, її потреба стати моральною і робота в цьому напрямку над собою, що має аж ніяк не менше значення у цьому процесі, є у даному підході надмірно заниженою.

Вагомий внесок у вирішення досліджуваної проблеми зробили й представники когнітивного напрямку. Його засновником вважається Ж. Піаже, основною темою досліджень якого стали питання, що пов'язані з розвитком пізнавальних здібностей дитини, їх впливом на її поведінку. Відповідно до поглядів науковця, інтелектуальний розвиток індивіда визначає рівень його моральних уявлень. Ж. Піаже вважав, що моральні почуття виникають у дітей

дошкільного віку на ґрунті розвитку сенсомоторного інтелекту. У період молодшого шкільного віку (7-8 років) і до підліткового у дітей відбувається перебудова моральних суджень завдяки переходу до конкретної операціональної стадії розвитку інтелекту. На зміну моралі примусу приходить мораль кооперації. Починаючи з семирічного віку діти, завдяки розвитку конкретно розумових операцій, добре розуміють, що таке неправда, не терплять її проявів у взаєминах одне з одним. Поряд із цими новоутвореннями розвивається і почуття справедливості [7].

Вивчення інтелекту дітей дозволило Ж. Піаже виділити три стадії розвитку морального мислення: «моральний реалізм» (10-11 років), «моральна кооперація» (підлітковий вік), «моральна рівність» (юність і дорослість). Швейцарський психолог виходив з того, що люди розрізняються не тільки за об'ємом моральних знань та розумінню моральних принципів, але й за типом міркувань, що супроводжують їх дії та оцінки. Таким чином Ж. Піаже підкреслює важливість засвоєння людиною моральних знань і переконань для власної моральної поведінки, починаючи вже з дитинства.

Найбільш повно теорія когнітивного розвитку відбилася у наукових поглядах послідовника Ж. Піаже, американського психолога Л. Кольберга, основна мета якого полягала у з'ясуванні питання, що таке моральний розвиток особистості і яким чином він досягається. Розвиваючи запропоновану Ж. Піаже ідею, в основі якої розвиток моральної свідомості дитини відбувається паралельно її інтелектуальному розвитку, Л. Кольберг виокремлює в ній декілька послідовно змінюваних рівнів: «доморальний», «конвенціональної моралі» та «автономної моралі», у кожному з яких, він передбачає певні стадії розвитку [4].

Так, «доморальний рівень» представлений наступними стадіями: нульова – «добре те, що я хочу і що мені подобається»; перша – слухняність з остраху бути покараним; друга – характеризується гедонізмом, слухняністю заради одержання натомість благ, заохочень.

Рівень «конвенціональної моралі» представлений третьою стадією, коли дитині орієнтується на думку дорослого, тут має місце конформність; і четвертою стадією, для якої типова орієнтація на підтримку встановлених правил і форм поведінки. Рівень «автономної моралі» є найвищим. Він пов'язаний із внутрішньо особистісним підходом до вирішення моральних проблем. Цей рівень визначає п'яту стадію, яка представлена позицією «А», для неї характерний утилітаризм і судження про мораль як результат суспільного договору; і позицією «В», що пов'язана з орієнтацією на вищий закон і власну совість; а також шосту стадію, що характеризується орієнтацією особистості на універсальні етичні принципи, дотримання яких обумовлено совістю особистості.

Найвищим рівнем «автономної моралі» є сьома стадія, де моральні цінності відбивають філософський зміст, і людина сама може генерувати їх. «На цю стадію, – зауважує Л. Кольберг, – піднімаються лише деякі особистості»[4]. Вона не є типовою і не має загального характеру, тому пізніше Л. Кольберг її виключив як надмірно елітарну.

Люди в будь-якому культурному середовищі, відповідно до теорії Л. Кольберга, проходять всі ці стадії в тому самому порядку, як їх розглядав автор. Розходження полягає лише в швидкості проходження й у тому, наскільки далеко вони просуваються в межах тієї або іншої стадії.

Теорія Л. Кольберга має важливе значення для дослідження проблеми моральної поведінки. По-перше, учений розглядає мораль як особливий спеціальний феномен; по-друге, ця теорія має практичну спрямованість: у ній представлена розгорнута характеристика моральних якостей особистості, знання яких корисно при виборі методів виховного впливу; по-третє, у названій теорії акцентується увага на питанні критеріїв морального (що вважати правильним і неправильним, моральним і аморальним).

У той же час окремі положення даної теорії є недостатньо переконливими. Так, наприклад, незрозуміло, що виступає причиною переходу від однієї стадії морального розвитку до іншої, які психологічні механізми цього процесу. Не

можна погодитися також із твердою «прив'язкою» один до одного рівнів інтелектуального та морального розвитку людини, оскільки один і той же рівень морального розвитку може бути наявним в особистостей з різним рівнем інтелекту та, навпаки, той же самий рівень інтелектуального розвитку може спостерігатися в осіб з різним рівнем моральності. Життя дає масу прикладів, що ілюструють це в найрізноманітніших вікових і соціальних групах.

Проблема морального розвитку особистості і її свідомості вивчалася і представниками «гуманістичної психології» (А.Маслоу, В.Франкл, Ф.Бэррон, Р.Мэй та ін.) які розглядали особистість як цілісну систему, що прагне до самоактуалізації, вважали, що людина сама програмує свій моральний розвиток. Так, на думку А. Маслоу, «джерело росту й гуманності особистості є тільки в самій особистості, воно, ні в якій мірі, не відтворено суспільством, останнє може тільки допомагати або перешкоджати росту гуманності людини...» [8, с. 96].

Моральний розвиток розглядається представниками цього напрямку як результат реалізації здібностей особистістю, яка прагне ототожнення своїх інтересів з інтересами інших людей, дотримується принципу справедливості та гармонії. Вищими сутнісними, а отже й моральними проявами людини, на думку А. Маслоу, є любов, творчість і духовні цінності, що існують у вигляді вроджених потенцій, які актуалізувалися під впливом соціальних умов.

Постулати, що пов'язані з моральним розвитком особистості, знайшли відбиття й у концепції В. Франкла. На думку видатного психолога, рушійною силою людської поведінки є прагнення особистості знайти й реалізувати власний сенс життя, роль якого виконують цінності, значеннєві універсалії, що узагальнюють досвід людства. В якості «органа», що допомагає людині визначити, який з потенційних змістів, закладених у ситуації, є для неї істинним, виступає совість.

Акцентуючи на проблемі смислу, В. Франкл узагальнює можливі шляхи, за допомогою яких людина може зробити своє життя змістовним: по-перше, за допомогою того, що ми віддаємо життю (у смислі нашої творчої роботи); по-

друге, за допомогою того, що ми беремо від світу (у смислі переживання цінностей) і, по-третє, за допомогою позиції, що ми займаємо стосовно долі, що ми не в змозі змінити. Відповідно до цього ранжування виокремлюються три групи цінностей: творчості, переживання і відносин. Пріоритет належить цінностям творчості, які реалізуються у діяльності, головною метою якої є позитивний внесок у життя суспільства [11, с. 174, 301-302].

Проблему свободи волі В. Франкл розглядає як здатність особистості реалізувати власний вибір цінності, тому наслідки рішення є саме тим показником, що визначає особливості розвитку її моральної свідомості. Загальний зміст розуміння свободи, за В. Франклом, це вміння взяти на себе відповідальність за своє життя, здатність чути свою совість й приймати потрібні рішення. «Людина вирішує за себе: будь-яке рішення є рішення за себе, а рішення за себе – завжди формування себе» [11, с. 114].

Значним теоретичним положенням розглянутої концепції є акцент на цілісному підході до розвитку особистості, нерозривному зв'язку людини й світу: «Не тільки світ існує у свідомості..., але й свідомість існує у світі, «утримується» у ньому, свідомість «має місце» [11, с. 207]. Штучний поділ особистості на «сфери» є абстракція, що неприпустима при дослідженні проблеми морального розвитку, у тому числі розвитку моральної поведінки.

Отже, певними представниками зарубіжних психологічних шкіл і підходів накопичено багатий теоретичний й емпіричний матеріал, у якому відбито особливості формування й розвитку моральної поведінки особистості, виявлено чинники, що впливають на її моральний розвиток.

Вивчення проблеми морального розвитку особистості знайшло також певне відбиття і у представників вітчизняної психології. У працях Л. Виготського, О. Леонтьєва С. Рубінштейна та інших психологів, які розглядали поведінку, у тому числі й моральну, як результат суспільно-історичного розвитку індивіда, підкреслюється її соціальна обумовленість і зв'язок з діяльністю людини.

Так, Л. Виготський відзначав, що моральною можна вважати тільки таку поведінку, яка пов'язана з вільним вибором соціальних норм поведінки. «Уникати чогось із страху не значить робити моральний учинок. Усяке несвободне ставлення, усякий страх і залежність уже означають відсутність морального почуття. Моральне в психологічному плані завжди вільне» [1, с. 258].

Дані ідеї Л.Виготського з приводу моральної поведінки особистості є важливими, оскільки дозволяють розкрити як психологічну природу досліджуваного феномена, так і його сутність.

Переважає більшість авторів О.Богданова, І. Краснобаєв, Н. Менчинська, О. Райов, Л. Рувінський вважають, що основою розвитку моральної поведінки особистості є моральні знання. Так, наприклад, Н. Менчинська підкреслює особливу роль моральних уявлень і понять у становленні моральної поведінки особистості. Дослідник О. Райов розглядає знання як основу алгоритмічних й евристичних компонентів свідомості, що впливають на формування поведінкових особливостей суб'єкта життєдіяльності.

Моральні оцінки й оцінні судження як компоненти свідомості, що забезпечують її вибірковість і виконують функцію виявлення відповідності поведінки людини суспільним моральним нормам, досліджується в роботах О. Дробницького, О. Липкіної, Б. Николаїчева та інших. При цьому сутнісна й функціональна сторони моральної оцінки представлені у вигляді різнопланових характеристик. Так, наприклад, Б. Николаїчев пов'язує сутність моральної оцінки з понятійним відбиттям моральних якостей особистості, мотивів учинку. О. Дробницький розглядає оцінні судження поряд з моральними знаннями як істотними компонентами моральної свідомості. На його думку, значення моральної оцінки в структурі свідомості визначається ступенем цінності людських якостей, дій, моральних факторів [2].

Вивченню ролі моральних почуттів у структурі свідомості присвячені дослідження Б. Братуся, О. Кульчицької, Т. Титаренко та інших. Дослідники розглядають моральні почуття як первинні й основні елементи свідомості.

Як інтегральний елемент моральної свідомості, що формує спрямованість особистості й визначає її поведінку в ситуації морального вибору в дослідженнях В. Блюмкіна, Т. Пороховської та інших науковців виступає цінність.

Дотримуючись методологічного принципу зв'язку свідомості та діяльності вивчають процес формування стійких форм поведінки особистості, мотивів її вчинків і дій В. Асєєв, М. Бобнева, Л. Божович, З. Васильєва, Н. Крутов, В. Леонтьєв, С. Якобсон та інші дослідники.

Багато фахівців досліджують моральну свідомість з функціональної сторони, тому зосереджують увагу на регулятивній функції як основній. Цей аспект досліджуваного феномена знаходить своє підтвердження в працях М. Бобневої, В. Бакштановського, І. Кона, М. Мокроусова, О. Скрипника, С. Якобсона та інших.

Аналіз сутнісних аспектів моральної свідомості М. Мокроусовим дозволив спрогнозувати, що моральна свідомість є «регулятором поведінки людей, бо спирається на авторитет суспільної думки, орієнтується, в першу чергу, на добровільне виконання людиною моральних норм і принципів, на свідоме їхнє використання в якості внутрішніх, особистих мотивів поведінки. Свідоме сприйняття суспільних ідеалів і вимог в якості мотивів поведінки людей є першою необхідною умовою морально-ціннісного вчинку, що виходить зі специфіки самої моралі» [10, с. 41].

Як бачимо, у розглянутих психологічних підходах стосовно вивчення моральної поведінки як цілісного утворення відсутній єдиний підхід. Представники різних напрямків намагаються досягнути даний феномен за допомогою аналізу його різних сторін і структурних елементів, що дозволяє визначити значимість різних компонентів, їхню питому вагу в структурі досліджуваного явища, але не дає повного уявлення про нього.

Оскільки моральна поведінка є складним багаторівневим феноменом, що функціонує в системі взаємодії внутрішніх (психічних) і зовнішніх (соціальних) факторів, виникає необхідність його вивчення на якісно більш

високому рівні – у системі міжфункціональних зв'язків, щоб поєднати всі елементи в єдине цілісне утворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций // Собр. Соч. в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – т. 3. – 500 с.
2. Дробницкий О. Г. Структура морального сознания // Вопросы философии. – 1972. – №6. – С.51-62.
3. Кон И. С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с
4. Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 464 с.
5. Леонтьев Д.А., Пилипко Н.В. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 97- 102.
6. Маслоу А. Психология бытия. Пер. с англ. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 1997. – 307 с.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
8. Роджерс К. Клиент центрированная терапия / пер. с англ. М.: Рефлибук–К. Ваклер, 1997. – 46 с
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. – М.: АН СССР, 1957. – 328с.
10. Титаренко А.И. Структура нравственного сознания – М.: Прогресс, 1974. – с. 37.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
12. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений / сост. М. Г. Ярошевский М.: Просвещение, 1990. – 448 с.
13. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415 с.
14. Чернобровкін В. М. Психологія прийняття педагогічних рішень: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.